

Barbara Bielaszka-Podgórnny*
(Kraków)

Mityczne wschodnie granice Polski w *Chorographia Regni Poloniae* a rzeczywistość polityczna w czasach Jana Długosza

DOI 10.24917/24504475.4.3

Mythical Eastern Borders of Poland in the *Chronographia Regni Poloniae*
and the Political Reality of the Times of Jan Długosz

Abstract

In Jan Długosz's *Chorographia Regni Poloniae* we encounter two visions of Polish eastern borders. Our 15th century chronicler included descriptions of the reign of the legendary Lech. While recounting the mythical past of Polish statehood, the chronicler depicted Ruthenia as the part of Poland from time immemorial. His image of Lech's country with its Sarmatian borders corresponds with the chronicle's version of ethnogenetic myth. The second boundary line reflected in *Chorographia* is a Polish-Lithuanian border whose narration becomes the indicator of supremacy of Polish country over Ruthenian lands. The frame of the eastward, territorial extent of the Kingdom of Poland in 15th century that emerges from geographical communications is far from the factual route of the border. The area of Jan Długosz's motherland delineated as a historical territory with Lithuanian Podolia, Lutsk region and Brzeski land. They were under the supremacy of Lithuania in the time of life of Długosz's contemporaries, yet were the matter of dispute between Poland and Lithuania for a long time and involved the chronicler himself. In Długosz's narration, Polish-Ruthenian border wore down. Its poor legibility ought to be connected with the fact that the old Piast border in Długosz's times did not have the attribute of the line of political division. Polish-Ruthenian borderland that is depicted in *Chorographia* is illustrated as the ground of commercial and military contacts.

* Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, e-mail: barbara.b.podgorny@gmail.com

Key words: Jan Długosz, Ruthenia, Zbigniew Olesnicki, Polish-Ruthenian borderland, eastern borders of the Kingdom of Poland, *the Chorography*, Eastern and Central Europe, late middle ages

Słowa kluczowe: Jan Długosz, Ruś, Zbigniew Oleśnicki, granica polsko-ruska, granica wschodnia Królestwa Polskiego, *Chorografia*, Europa Środkowa i Wschodnia, średniowiecze

Problematyka granic i pograniczy od dłuższego czasu poddawana jest refleksji naukowej różnych dyscyplin. Jako pole przenikania i synkrazji wpływów, tradycji czy wyznań, pogranicze stanowi interesujący obszar badawczy dla: historii, socjologii, etnografii, językoznawstwa czy archeologii. Konsekwencją podejmowania tematyki pogranicza przez badaczy jest niejednorodność znaczeniowa tego terminu¹. W elementarnym ujęciu, mianem pogranicza określa się obszar rozdzielający tereny o odmiennej przynależności państwowej, kulturowej, wyznaniowej. Z racji swego geograficznego położenia strefa pogranicza stanowi arenę ścierania się odmiennych tradycji politycznych, osadniczych, religijnych, a także kulturowych. Stąd też tereny te, narażone na silne i zróżnicowane oddziaływania z różnych stron, stanowią najczęściej obszar pod wieloma względami niejednorodny.

W ujęciu przestrzennym pod pojęciem pogranicza polsko-ruskiego doby średniowiecza rozumiemy wschodnie rubieże Polski usytuowane nad granicą Polski Piastów z Rusią Rurykowiczów. Już we wczesnym średniowieczu obszar ten stanowił miejsce krzyżowania się interesów politycznych sąsiadujących państw, co miało wpływ na liczne fluktuacje graniczne. Bardzo wczesnie wschodnie rubieże Polski znalazły się na styku dwóch wielkich kręgów cywilizacyjnych: łańdzkiego i bizantyńskiego. Tędy przebiegała linia graniczna między Słowiańszczyzną Wschodnią a Zachodnią. Granica między państwami Rurykowiczów i Piastów stała się w efekcie postępów chrystianizacji najdłuższą granicą między chrześcijaństwem wschodnim a zachodnim w ówczesnej Europie².

Głównym elementem konstytutywnym terminu pogranicze jest granica. Dla badań nad pograniczem polsko-ruskim, zwłaszcza w jego terytorialnym aspekcie, istotne znaczenie ma ustalenie przebiegu granicy dzielącej Polskę i Ruś. Delimitacja między tymi państwami długo nie była ustabilizowana. Walki o jej przebieg rozpoczęły się przypuszczalnie na przełomie X i XI wieku. Okres stabilizacji rozpoczął się w XI wieku i trwał do początków walk o Ruś Halicko-Włodzimierską w pierwszej połowie XIV wieku. Przebieg granicy Polski Piastów z Rusią Rurykowiczów na całej swej długości jest możliwy do stosunkowo ścisłego odtworzenia dopiero dla XIV wieku. W podstawowych

¹ Zob. np. M. Barwiński, 2002, s. 11–23; G. Babiński, 1994, s. 5–28; J. Chlebowczyk, 1975; M. Koter, 1995, s. 239–246; A. Sadowski, 1992, s. 5–7.

² M. Wołoszyn, 2007, s.183.

zarysach przebieg tej strefy granicznej w pierwszej połowie XIV wieku wyznaczała ówczesna wschodnia granica ziem: krakowskiej, sandomierskiej oraz Mazowsza, i odpowiednio zachodnia granica ziem: sanockiej, przemyskiej, chełmskiej i Podlasia³. Badania nad kształtowaniem się granicy polsko-ruskiej we wczesnym średniowieczu oraz jej przebiegiem doczekały się licznych opracowań naukowych⁴. Najstarsze granice Polski rekonstruowali Władysław Semkowicz⁵ i Miron Korduba⁶. Dyskusje na ten temat nadal trwają. Problematyka kształtowania się pogranicza etnicznego polsko-rusko-słowackiego była tematem międzynarodowej sesji naukowej, mającej miejsce w Rzeszowie w 1995 roku, jej owocem jest publikacja zawierająca zbiór wygłoszonych referatów oraz dyskusje⁷.

Powstanie państwa polsko-litewskiego wyznaczyło początek istnienia nowej granicy rozdzielającej terytorium Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kluczowe znaczenie dla problematyki pogranicza ma proces podporządkowania obszarów pogranicznych przez centra państwowe (Polski lub Litwy). W rozpatrywaniu tego zagadnienia istotną rolę odgrywa rozpoznanie różnych wymiarów dominacji (politycznej, religijnej, prawnej i kulturowej) ośrodków centralnych nad ziemiami pogranicza. Dzieje granicy polsko-litewskiej od dawna znajdują się w kręgu zainteresowań historyków⁸. Do klasycznych opracowań poświęconych temu zagadnieniu należy zaliczyć dwutomowe dzieło Jana Natanson-Leskiego⁹. Ważne informacje na powyższy temat zawierają również prace poświęcone geografii historycznej Polski, Rusi i Litwy¹⁰.

Istotne znaczenie dla problematyki wschodnich granic Polski mają wydarzenia polityczne w Europie Środkowo-Wschodniej przypadające na wiek XIV.

³ J. Natanson-Leski, 1964, s. 88 i nn.; M. Wołoszyn, 2007, s. 177–179, ryc. 1–2; W. Makarski, 1996, mapa 5.

⁴ Na temat pogranicza polsko-ruskiego we wczesnym średniowieczu, zob. F. Persowski, 1962; T.E. Modelski, 1925, s. 1–12; M. Parczewski, 1991; S.M. Kuczyński, 1962, s. 233–252; B. Włodarski, 1996, s. 5–18; A. Poppe, 1958, s. 227–300; H. Paszkiewicz, 1998, s. 355–415; A.N. Nasonov, 1951.

⁵ W. Semkowicz, 1925, s. 258–314.

⁶ M. Korduba, 1925, s. 159 i nn.

⁷ M. Parczewski, 1996. Tematyka pogranicza polsko-ruskiego była poruszana także w czasie obrad Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Grody Czerwieńskie – złote jabłko polskiej archeologii. Seminarium nr 4”, która odbyła się w Krakowie w dniach 7–9 grudnia 2016 r.

⁸ S. Šolkovič, 1885, s. 7–80; G. Rhode, 1995; A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, 1938, s. 91–201; M. Ljubavskij, 1892.

⁹ J. Natanson-Leski, 1922; Idem, 1930.

¹⁰ H. Łowmiański, 1931–1932; G. Błaszczuk, 2012; Z. Gloger, 1900; J. Tyszkiewicz, 2003.

Po śmierci księcia halicko-wołyńskiego Bolesława Jerzego Trojdenowicza w 1340 roku doszło do rozpadu Księstwa Halicko-Wołyńskiego. Polska, Litwa i Węgry przystąpiły do walki o jego dziedzictwo, podzielono ruskie ziemie. Zasięg polskich zdobyczy terytorialnych uzyskanych wówczas przez Kazimierza Wielkiego zmieniał się na przestrzeni kolejnych dekad XIV wieku, podobnie jak zwierzchnictwo polityczne nad ruskimi ziemiami. Stabilizacja nastąpiła po wyprawie królowej Jadwigi na Ruś w 1387 roku, której początek wyznaczyło zawarcie unii polsko-litewskiej. Podzielono ziemie zachodniego księstwa ruskiego na część polską (Ruś Halicka) i litewską (Wołyń)¹¹. Część Rusi, zajęta przez Polskę, początkowo funkcjonowała jako odrębne terytorium – *regnum Russiae*, z czasem została bezpośrednio wcielona do Korony, stając się integralną częścią państwa polskiego.

Włączenie przygranicznych ziem ruskich do Korony jest przełomowym momentem w procesie kształtowania się granicy polsko-ruskiej. Zmieniła się wówczas zasadnicza funkcja tej delimitacji. Przestała być granicą zewnętrzną, separującą dwa państwa, stając się wewnętrzną strefą rozgraniczającą dzielnice w obrębie jednego organizmu państwowego. Zmieniło się także miejsce granicy między chrześcijaństwem wschodnim a zachodnim. Nie przebiegała ona już na wschodniej rubieży Polski, separując ją od Rusi Rurykowiczów, lecz w obrębie państwa polsko-litewskiego. W szerszej perspektywie granica ta nie tylko dzieliła Słowiańszczyznę, ale i całą Europę na dwie strefy: łacińskiego oraz bizantyjskiego kręgu cywilizacyjno-wyznaniowego. Do dziś ta linia graniczna, ukształtowana przed wiekami na podstawie odmiennych tradycji Wschodu i Zachodu oraz wpływów kulturowo-cywilizacyjnych tych kręgów cywilizacyjnych, stanowi najtrwalszą linię podziału Europy¹².

W *Annales...* Jana Długosza problematyka wschodnich granic Polski, pogranicza polsko-ruskiego oraz przynależności państwowej ziem ruskich zajmuje poczesne miejsce. Powyższa tematyka została wkomponowana w dzieje Polski, Rusi i Litwy oraz w dzieje poszczególnych ziem umiejscowionych na tym pograniczu. Dziejom Rusi poświęcił kronikarz łącznie 135 relacji¹³, umieszczając je w szerokim kontekście przeszłości i piętnastowiecznej teraźniejszości Europy Środkowo-Wschodniej. Analiza przekazów Jana Długosza pozwala dostrzec, że opisywana przez kronikarza *Ruthenia* nie obejmuje całego, rozległego terytorium Rusi. Jak zauważył Aleksander Gieysztor, Ruś, którą opisuje Jan Długosz na kartach swego dzieła, to Ruś Kijowska z Nowogrodem Wiel-

¹¹ A. Janeczek, 2000, s. 41. Zob. G. Błaszczuk, 1998, s. 150–165; N. Jakowenko, 2011, s. 108–110.

¹² P. Eberhardt, 2004, s. 169–187.

¹³ U. Borkowska, 1983, s. 171.

kim na pograniczu¹⁴. W czasach współczesnych kronikarzowi część ziem ruskich dawnego Księstwa Halicko-Wołyńskiego, powstałego na fundamentach państwa kijowskiego, była przedmiotem sporów polsko-litewskich, w które zaangażowany był sam dziejopis, będący obrońcą polskich zdobywczy na Rusi w ich maksymalnym zasięgu terytorialnym z Podolem Litewskim, Wołyniem oraz Podlasiem.

Obraz wschodnich granic Polski zamieścił Jan Długosz w dziele *Chorographia Regni Poloniae*, czyli geograficznym wstępie do swego największego dzieła *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*. Przyjmuje się, że *Chorographia...* powstała jako odrębne dzieło¹⁵, które kronikarz włączył do autografu *Annales...*¹⁶ w okresie ostatnich kilku lat życia¹⁷, spajając je w przemyślany sposób z *Dziejami bajecznymi*¹⁸. Najwięcej światła na geograficzne dzieło Jana Długosza rzuciły badania Waławy Szelińskiej, która poddała je gruntownej analizie¹⁹. Dzięki niezwykle bogatemu i szczegółowemu opisowi geograficznemu ziem wchodzących w obręb Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, Jan Długosz już w XIX w. został doceniony na polu geografii²⁰.

Przebieg polskiej granicy na wschodzie można zrekonstruować na podstawie cząstkowych wypowiedzi kronikarza rozsianych w tekście *Chorographii...*, najwcześniejsze wiadomości dotyczące wschodnich rubieży Polski znajdują się,

¹⁴ Zob. A. Gieysztor, 1988, s. 10–11.

¹⁵ Odrębność *Chorografii* poświadcza wiadomość Macieja z Miechowa zanotowana w jego dziele *Chronica Polonorum*. Historyk ten, notując informacje o śmierci Jana Długosza pod 1480 r., przekazał wiadomości na temat samego Długosza i jego dzieł. Wymieniając je, przekazał, że kronikarz „scripsit et Geographiam immo verius Chorographiam Regni Poloniae, urbes, castra, oppida, flumina, montes atque villagia, cuius situs et dispositionis sint” (Mathias de Miechow, 1521, s. 343). Oryginalny tytuł Długoszowego dzieła nie jest znany. Mianem *Chorographia Regni Poloniae* określił ją wspomniany Maciej z Miechowa.

¹⁶ Autograf *Annales...* obejmujący czasy od tzw. *Dziejów bajecznych* do 1406 r. zachował się po dzień dzisiejszy. Obecnie znajduje się w zbiorach Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie (Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, rkps 1306).

¹⁷ W. Semkowicz-Zarębina, 1961, s. 48 określiła czas wpisania *Chorografii* do *Roczników* na lata 1475–1480. W. Szelińska, 1980a, s. 12, zwróciła uwagę, że czas powstawania *Chorografii* mógł być znacznie dłuższy.

¹⁸ Zgodnie z ustaleniami W. Szelińskiej *Chorografia* miała zawierać pierwotnie przede wszystkim opis sieci rzecznej, jezior, gór, miast i miasteczek (W. Szelińska, 1980b, s. 224–228).

¹⁹ W. Szelińska, 1980a. Zob. także: W. Szelińska, 1980b, s. 224–253; Eadem, 1983, s. 141–151; Eadem, 1984.

²⁰ Na temat zasług Jana Długosza na polu geografii zob. np. W. Pol, 1877, s. 173–216; F. Bujak, 1925, s. 91–105; J. Kornaus, 1925, s. 81–126; I. Zarębski, 1973, s. 181–188.

w wątku poświęconym osiedleniu Lecha, który wpisuje się w szereg przekazów dotyczących państwa legendarnego władcy Lechitów. W szerokiej charakterystyce jego ojczyzny Długosz zawarł także opis zasięgu terytorialnego. Opierając się głównie na przekazie Anonima, tzw. Galla, zanotował: „Ab aquilone Polonia septentrionalis pars est Slawonie, quehabet ab oriente Russiam”²¹. Z opisu Polski od czterech stron świata dowiadujemy się, że przez Polskę przepływa siedem głównych rzek. Pośród nich, we wcześniejszej relacji, kronikarz wymienił Bug, Niemen, Dniepr i Dniestr, które nieco niżej objaśnił w opisach rzek ziem polskich i ruskich²². Cały ten kraj, jak w następnym wyimku precyzuje Jan Długosz, po którym owe siedem rzek przepływa, objął we władanie Lech – „prarodzic i ksiązę Lechitów”²³. W analizowanym przekazie można zauważyć, że dziejopis ujął w jeden organizm państwowy ziemie polskie i ruskie, określając te ostatnie mianem „regio orientalis”²⁴. Potwierdzeniem wiadomości, iż ruskie ziemie były częścią państwa Lecha jest informacja zawarta w kolejnym zdaniu, z którego dowiadujemy się, że graniczył on „ab oriente quidem nullinisi Grecis et Mari Leonino”²⁵. Sama Ruś przez wiele wieków była niezamieszkała i pustoszona²⁶. Do granic Lechowego władztwa wraca kronikarz raz jeszcze, podsumowując panowanie legendarnego władcy. Z przekazu wyłania się idylliczny obraz ojczystego kraju, wolnego od wojen z sąsiednimi narodami, przez długie czasy cieszącego się bezpieczeństwem i pokojem, jako że Polska „oddzielona górami i morzem oraz długą przestrzenią lądu, raczej słyszała niż odczuwała wojny i sąsiedztwo innych narodów”²⁷. Z kronikarskiego opisu przebija przeświadczenie Jana Długosza, iż naturalne granice, na których oparł władztwo Lecha, stanowiły jeden z gwarantów bezpieczeństwa jego państwa.

Praojczyzna Słowian od dawna znajduje się w polu zainteresowań badawczych historyków. W literaturze przedmiotu najwięcej uwagi skupia zagadnienie topografii plemiennej Słowian, lokalizacji Lędzian i kształtowania się pogranicza polsko-ruskiego we wczesnym średniowieczu. Problem zasięgu terytorialnego Lędzian na wschodzie podejmowali m.in. Henryk Łowmiański, Stefan Maria Kuczyński, Franciszek Persowski, Gerard Labuda. Pierwszy z wymienionych historyków upatrywał głównej siedziby Lędzian w ziemi san-

²¹ *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. I, s. 73. [dalej: *Ioannis Dlugossii Annales*].

²² *Ibidem*, s. 83–86.

²³ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*, ks. I, s. 134. [dalej: *Jana Długosza Roczniki*].

²⁴ *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 87.

²⁵ *Ibidem*, s. 87.

²⁶ *Ibidem*, s. 87.

²⁷ *Ibidem*, s. 176.

domierskiej po obydwu brzegach Wisły. Siedziby Lędzian na obszarze górnego Bugu miały, zdaniem uczonego, charakter wtórny²⁸. Odmienne stanowisko w tej kwestii przyjęli S.M. Kuczyński, F. Persowski i G. Labuda. Pierwszy w nich lokalizował przebieg granicy Lędzian „na wschód od Brześcia, być może do źródeł Prypeci i jej górnych dopływów, przecinał rzekę Turię i przekraczał Styr na wschód od Łucka i Szepola, następnie kierował się na południowy wschód, ku źródłom Bugu, skąd zwracał się ku zachodowi, ku górnemu Dniestrowi i Karpatom”²⁹. Podobnie nakreślił zasięg terytorialny Lędzian F. Persowski³⁰. G. Labuda, na podstawie wnikliwej analizy źródeł pisanych, wykazał, że „plemię Lędzian, a raczej zespół plemion, mieszkało w granicach sięgających na wschodzie do środkowego Bugu i dalej aż po Styr (tzw. Grody Czerwieńskie) i stąd na południe do źródeł Bugu i Dniestru, stąd zaś wzdłuż rz. Strwiąży Pogórzem Karpackim, aż do Sanu (Grody Przemyskie) zapewne aż do rz. Wisłoki, i być może dalej, aż do Wisły”³¹. Dodatkowe światło na zagadnienie identyfikacji Lachów, ich przynależności etnicznej oraz na geograficzne rozmieszczenie Lędzian rzuciły badania językoznawcze³². Nową perspektywę poznawczą w rekonstrukcji omawianego fragmentu dziejów przynoszą również wyniki badań archeologicznych. Zagadnienie topografii plemiennej Słowian, lokalizacji Lędzian i kształtowania się granicy polsko-ruskiej wiąże się z problematyką Grodów Czerwieńskich. Badania archeologiczne na terenie Grodów Czerwieńskich, na większą skalę, miały miejsce w latach 1952–1955³³. W latach siedemdziesiątych prowadzono badania archeologiczne grodziska w Czermnie³⁴. Obecnie realizowany jest międzynarodowy projekt badawczy „Złote jabłko polskiej archeologii. Zespoły grodowe w Czermnie i Gródku

²⁸ H. Łowmiański, 1954, s. 112–113; Idem, 1973, s. 428–433, 495 i nn. Zob. także: Idem, 1960, s. 747–757.

²⁹ S.M. Kuczyński, 1962, s. 243–244.

³⁰ F. Persowski, 1962, s. 92 i nn.

³¹ G. Labuda, 1988, s. 293–294. Zob. Idem, 2012, s. 210; Idem, 1996, s. 16–17.

³² Zob. np. W. Makarski, 1996; T. Lehr-Spławiński, 1959, s. 195–209; H. Łowmiański, 1967, s. 52–53; S. Rospond, 1973, s. 5–30; J. Nalepa, 1996, s. 47–64.

³³ Prace archeologiczne prowadzone były przez Stację Archeologiczną Komisji Grodów Czerwieńskich, działającą w ramach przygotowań do przypadającego w 1966 r. Milenium chrztu Polski. Wyniki badań prezentują m.in. A. Gieysztor, 1954, s. 144–153; Z. Rajewski, 1956, s. 49–53.

³⁴ Badania nad grodziskiem w Czermnie były prowadzone w latach 1975–1979 przez J. Gurbę z Katedry Archeologii UMCS w Lublinie. Zob. L. Gajewski, J. Gurba, 1977, s. 182–183; idem, 1981, s. 11–15; J. Gurba, A. Kutylowski, 1976, s. 82. Oprócz wyżej wymienionych prac, wyniki badań zostały także przedstawione w serii prac magisterskich. Ich autorów wymienia J. Kuśnierz, 2009, s. 146. p. 14.

(Grody Czerwieńskie) – chronologia i funkcja w świetle badań dawnych oraz weryfikacyjnych³⁵.

Sięgając do pradziejów, mitycznych początków polskiej państwowości, Długosz uznał Ruś jako odwieczną, integralną część państwa polskiego. Bajeczna monarchia Lechitów została ukazana jako jedno ciało pozbawione wewnętrznych granic, rządzone przez rodzimego władcę. Włączając ruskie ziemie w granice Lechowego państwa, być może kronikarz chciał, zaszczyć przekonanie wśród przyszłych czytelników swego dzieła, że Ruś od zawsze należała do Królestwa Polskiego, z czego wynika jego prawo do zwierzchnictwa nad tą ziemią w przyszłości. Zapowiedź tego panowania znajdujemy w narracji³⁶.

Obok obrazu granic władztwa legendarnego Lecha, Jan Długosz zamieścił na kartach *Chorographii*... jeszcze inny obraz wschodnich rubieży Polski. Pierwszych wiadomości dostarczają wzmiankowane wcześniej fragmenty dotyczące siedmiu głównych rzek Królestwa Polskiego, do których kronikarz zaliczył Wisłę, Odrę, Wartę, Dniestr, Bug, Niemen i Dniepr. Poszczególne informacje, wkomponowane w opis siedmiu głównych rzek, obrazują zasięg terytorialny Polski na wschodzie. Granicę Litwy z ziemiami ruskimi oparł Długosz na rzece Berezynie, prawobocznym dopływie Dniepru. Dziejopis precyzuje, iż rzeka ta ma swe źródło w bagnach i puszczach Rusi Większej, w pobliżu miasta Połocka, a uchodzi do Dniepru w pobliżu miasteczka Bobrujsk³⁷. W opisie rzeki Niemen znajdujemy fragment mówiący o granicy Litwy ze Żmudzią, którą wyznacza rzeka Święta³⁸. Z geograficznych przekazów Jana Długosza dowiadujemy się także, że ziemię łucką od ziem litewskich oddziela rzeka Brzeźnica, która to, w przekonaniu Jana Długosza, jest prawdziwą granicą Królestwa Polskiego z Litwą („Brzesznicza, fluvius terram Luczensedistinguens a Lithwanis; et ille est verus limes Regni Poloniae”³⁹). To bardzo ważna

³⁵ W ramach projektu, któremu przewodniczy dr hab. M. Wołoszyn, prof. UR, planowane jest opracowanie wyników dawnych badań na terenie Czermona i Gródka, a także datowanie wału grodu w Czermonie metodą dendrochronologiczną. Wyniki badań prezentowane są w ramach konferencji naukowych. Por. też przypis 7.

³⁶ *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 87.

³⁷ *Ibidem*, s. 85–86. W danych, które podał Jan Długosz na temat tej rzeki występują duże odchylenia. Skorygował informacje kronikarza S. Alexandrowicz, 1973, s. 304–305. Jak wykazał J. Ochmański, 1981, s. 69–73, 79–80 rzeka Berezyna w XVI w., a niewątpliwie i wcześniej, była uznawana za granicę litewsko-ruską.

³⁸ *Ibidem*, s. 85.

³⁹ *Ibidem*, s. 86. Niewielkich rozmiarów rzeka Brzeźnica zw. Bereżanką, bierze swój początek w miasteczku Włodzimierzec w dawnym powiecie łuckim i wpada do Horynia, nieopodal wsi Bereźnica oddalonej 16 km od wsi Dąbrowica, przez którą przebiegała ustalona granica Korony z Litwą (W. Szelińska, 1980b, s. 98, 168, 263). Zob. S. Alexandrowicz, 1973, s. 306.

wiadomość przekazana przez chorografa. W czasach współczesnych kronikarzowi ziemia łucka⁴⁰ znajdowała się pod zwierzchnictwem Litwy, niemniej od dziesiątek lat była przedmiotem sporu między obydwoma państwami. W spór dotyczący podziału ziem ruskich na Wołyniu, którego początek sięga czasów wojen o Ruś Halicko-Włodzimierską za Kazimierza Wielkiego, czynnie zaangażowany był sam Długosz⁴¹. Przytoczony wyimek, definiujący przebieg granicy Królestwa Polskiego z Litwą, nie jest matrycą rzeczywistego przebiegu tej linii granicznej. Kronikarz przesunął wschodnią rubież, włączając do Polski ziemie, wobec których rościła sobie pretensje terytorialne w sporze z Litwą o Wołyń⁴².

Na temat przebiegu delimitacji Polski z Rusią mówi nam jeden fragment zamieszczony przez kronikarza w *Dziejach bajecznych*, który mieści się w wątku poświęconym powstaniu Rusi. Obszerną relację opartą głównie na przekazach źródłowych zanotowanych przez autora najstarszej kroniki ruskiej (*Povest' Vremennykh Let*⁴³) uzupełnił dziejopis o wiadomość, której próżno szukać w źródłach wykorzystanych przez niego w dziejopisarskiej pracy. Zgodnie z kronikarskim przekazem kraj Rusinów sięgał wówczas do ziemi, „que hactenus Podolyanuncupatur”⁴⁴. To kolejne istotne uzupełnienie chorografa. W jego przekazie Podole od początku było ziemią polską. Kronikarz milczy na temat przynależności tej ziemi w przeszłości do Rusi⁴⁵. W czasach jemu współczesnych Podole było drugą, obok Wołynia, sporną ziemią mię-

⁴⁰ Należy uściślić, że Jan Długosz identyfikował ziemię łucką z Wołyniem, na określenie którego bardzo często stosował termin *ziemia łucka*, lub w węższym znaczeniu *Łuck*. Por. *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 84, *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. II (1008), s. 259; *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. III (1073), s. 110; *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. XII (1451), s. 98, s. 109, s. 115–116; *Ibidem* (1452), s. 123–125. Zob. O. Halecki, 1915, s. 56.

⁴¹ W przededniu śmierci Świdrygiełły Jan Długosz uczestniczył w poselstwie do króla Kazimierza Jagiellończyka, przebywającego wówczas w Samborze. Celem poselstwa było zabezpieczenie polskich roszczeń do Wołynia, który po śmierci Świdrygiełły miał wrócić w granice Królestwa Polskiego (*Joannis Dlugossii Annales*, lib. XII (1451), s. 108–109). Polskie prawa do ziemi łuckiej opierały się przede wszystkim na dokumencie wystawionym przez Zygmunta Kiejstutowicza 15 października 1432 r. *Akta Unii Polski z Litwą 1385–1791*, 1932, wyd. S. Kutrzeba; W. Semkowicz, Kraków, s. 77–81; *Joannis Dlugossii Annales*, lib. XII (1452), s. 121–122. Zob. O. Halecki, 1915, s. 18; M. Bobrzyński, S. Smolka, s. 43–44; A. Sochacka, 1993, s. 160–172.

⁴² Zob. S. Alexandrowicz, 1973, s. 305–306.

⁴³ *Poviest' vriemennykh let*, 1950, s. 11–12.

⁴⁴ *Joannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 121.

⁴⁵ Na temat dziejów Podola zob. np. J. Kurtyka, 2011 (tam również zestawienie literatury); A. Jabłonowski, 1880, t. 2, s. 526–545, t. 3, s. 87–105, s. 328–351; F.I. Leontowicz, 1894; F., s. 67–109; F.M. Šabul'do, 1987.

dzy Polakami a Litwinami. Dziejopis nie precyzuje dokładnego zasięgu ruskiej granicy. Można jednak przypuszczać, że miał on na myśli historyczne Podole, bowiem w takim kształcie była owa ziemia przedmiotem sporów polsko-litewskich, szczególnie żywych w pierwszych latach rządów Kazimierza Jagiellończyka. Potwierdzeniem tej hipotezy wydaje się zamieszczenie przez kronikarza, w opisie wzniesień na ziemiach ruskich, góry Krzemieniec wznoszącej się, zgodnie z jego przekazem, w ziemi podolskiej. Zwrot Podola Koronnego był jednym z głównych żądań wysuwanych przez Litwinów w czasie zjazdów polsko-litewskich⁴⁶, będąc wyrazem dążeń do przywrócenia tzw. granic Witoldowych. Argumentację polskiej strony w tym sporze możemy poznać m.in. z relacji Jana Długosza zaangażowanego osobiście w ten konflikt. Opierała się ona na faktach historycznych sięgających czasów Kazimierza Wielkiego, który Podole zdobył w walce z Tatarami⁴⁷. Dodatkowo w polskiej argumentacji historycznej powoływano się na akty unii grodzieńskiej, zgodnie z nią całe Podole uznano za własność Polski⁴⁸.

Za punkty orientacyjne przy rekonstrukcji granicy wschodniej mogą posłużyć także Długoszowe opisy jezior. Kronikarz we wstępie do wątku poświęconego „lacus Poloniae praestantiores” precyzuje, że jego celem jest opisanie znaczniejszych jezior położonych „in Polonica regione et provinciis sibi subiectis”⁴⁹. Spośród jezior ziemi ruskiej wymienił łącznie trzy: Nobel, Olbiasz w powiecie pińskim⁵⁰ oraz Orzechów w ziemi brzeskiej⁵¹, które znajdowały się poza terytorium współczesnej kronikarzowi Korony. Od 1366 r. pas tych jezior rozgraniczał posiadłości Litwy i Polski⁵².

Cenne wiadomości dotyczące wschodnich rubieży Królestwa Polskiego przynosi rozdział poświęcony opisowi gór. Przedstawiając „montesterrae Russiae”

⁴⁶ Argument zwrotu Podola Koronnego został wysunięty przez Litwinów w czasie zjazdów polsko-litewskich w Lublinie (*Joannis Dlugossi Annales*, lib. XII, (1448), s. 60–64), w Parczewie, (*Ibidem*, (1451), s. 114–116), w Sieradzu (*Ibidem*, (1452), s. 135) oraz ponownie w Parczewie w (*Ibidem*, (1453), s. 157–159). Zob. G. Błaszczuk, 2007, s. 816–849.

⁴⁷ Prawa Królestwa Polskiego do Podola w sporze polsko-litewskim Jan Długosz przedstawił w relacji zamieszczonej pod 1448 r. poświęconej zjazdowi polsko-litewskiemu w Lublinie. *Joannis Dlugossii Annales*, lib. XII (1448), s. 60–64.

⁴⁸ *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, 1932, nr 55, 56, 58–60, s. 77–99; A. Lewicki, 1892, s. 147–158; J. Kurtyka, 2011, s. 131.

⁴⁹ *Joannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 90.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 98.

⁵¹ *Ibidem*, s. 98. Jezioro Olbiasz, nie zostało zidentyfikowane. Na ten temat zob. np. W. Szelińska, 1980a, s. 130, 175, p. 376; J. Kornaus, 1925, s. 125; *Jana Długosza Roczniki*, ks. I, s. 152, p. 9.

⁵² W. Szelińska, 1980a, s. 142.

wymienia Długosz łącznie sześć wzniesień. Jako pierwszą górę podaje Kobryń, wzniesienie koło Brześcia nad Bugiem w okolicy miasteczka Kobrynia. Z nazwą góry łączy kronikarz nazwę miasteczka leżącego u jej podnóży⁵³. Kolejny „monsaltus” ziem ruskich to Chełm, wysoka góra koło miasta Chełm nad rzeką Uherką, na szczycie której wzniesiony jest zamek. Od tej góry, jak pisze kronikarz, nazwę wzięła ziemia chełmska⁵⁴. Dalej wymienia Długosz „monsaltus” Krzemieniec „in terra Podolye” z zamkiem stojącym na górze, która dostarczała krzemienia⁵⁵. Następnie wylicza wysoką i gliniastą górę Halicz z zamkiem, leżącą nad Dniestrem przy ujściu Łukwi, od której to góry wzięła nazwę ziemia halicka i zamek⁵⁶. W dalszej kolejności opisuje Łysą Górę w ziemi ruskiej, dotykającą miasta Lwowa, nazywaną „Alta”, na której stał zamek⁵⁷. Jako ostatnie wymienia wzgórze Potylicz przy miasteczku o tej samej nazwie, na której niegdyś miał stać znaczny zamek, czego dowodem są głębokie fosy⁵⁸.

W doborze gór ziemi ruskiej przez Jana Długosza trudno mówić o roli przypadku jako czynnika decydującym. Opis ten cechuje świadomy wybór określonych wzniesień, o czym kronikarz sam informuje czytelników w narracji⁵⁹. Spogląda Długosz na te wzniesienia okiem historyka. Każda z gór, z wyjątkiem jednej, ma na swym szczycie zamek lub miała go w przeszłości. Istotnym ogniwem spajającym listę gór mogą być zatem założenia obronne usytuowane na ich szczytach. Na fakt, że góry zasługiwały na wyróżnienie przez kronikarza, jeżeli łączył się z nimi jakiś znamienity obiekt sakralny czy rezydencjonalny bądź wiązała się z nimi jakaś tradycja historyczna, zwrócił uwagę Jerzy

⁵³ „Kobrin, mons altus in terra Russye, quem fluvius Muchawycz ambit, opido sui nominis Kobrin imminens”, *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 104.

⁵⁴ „Chelm, mons altus, a quo terra Chelmensis denominationem accepit, cui arx superposita est”. *Ibidem*, s. 104.

⁵⁵ „Krzemyenyecz, mons altus in terra Podolye, arcem fortem habens in sui vertice, totus saxeus, silices frequentes producens, a quibus monti nomen inditum est: Poloni enim et Rutheni silicem «krzemyen» appellant”. *Ibidem*, s. 104. Krzemieniec należał do Wołynia, który pod względem terytorialnym dzielił się na trzy powiaty: włodzimierski, krzemieniecki i łucki. Zob. N.F. Kotljar, 1985, s. 96 i nn.; K. Pietkiewicz, 1995, s. 65. Jan Długosz zaliczył Krzemieniec do Podola. W innej relacji, zamieszczonej pod 1448 r., kronikarz wymieniając zamki wzniesione na Podolu przez Kazimierza Wielkiego, nie wyliczył Krzemieńca. *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. XII (1448), s. 62–63.

⁵⁶ „Halycz, mons altus terre Haliciensis argillosus, qui a fluvio Dnyesthr abluitur, cui arx superimposita est, qui regioni et arci nomen dedit”. *Ibidem*, s. 104.

⁵⁷ „Lyassza [Gora], mons altus civitati Leopoliensi imminens, in terra Russye, in quo arx magna et regia, que Alta consuevit appellari”. *Ibidem*, s. 104.

⁵⁸ „Pothilicz mons altus terre Belszensis, qui a fluvio Pothiliczka abluitur et opido sui nominis imminet, in quo quondam arx notabilis, quemadmodum fossata profunda demonstrant, habebatur”. *Ibidem*, s. 104.

⁵⁹ *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 101.

Wyrozumski⁶⁰. Koresponduje z powyższym poglądem spostrzeżenie Wacławy Szelińskiej, wyrażone w pracy poświęconej Długoszowej *Chorographii*..., gdzie czytamy: „podkreślił Długosz, może mimo woli, obronny charakter tych ziem, których grody i zamki strzegły wschodnich rubieży Rzeczypospolitej”⁶¹. W rzeczywistości, jeden z zamków, mianowicie w Krzemieńcu, strzegł bezpieczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Należy bowiem uściślić, że dwie z wymienionych przez kronikarza gór wznosiły się na ziemiach podlegających w czasach Długosza nie Królestwu Polskiemu, a Litwie. Były to: Kobryń i Krzemieniec. Co więcej, pierwsze z wymienionych wzniesień nie posiadało na swym szczycie zamku. Być może głównego klucza w doborze przez kronikarza gór do swego wykazu należy szukać w innym miejscu. Jako wstęp do dalszych rozważań przytoczmy w tym miejscu pytanie Stanisława Alexandrowicza, który zastanawiał się na kartach swej pracy poświęconej ziemiom Wielkiego Księstwa Litewskiego w *Chorographii*..., dlaczego Długosz wybrał „góre” Kobryń, pomijając wyżyny: mińską, oszmiańską czy nowogródzką⁶². Wzniesienie Kobryń, identyfikowane ze wzgórzem Żukowa nad Muchawcem⁶³, wznosi się w ziemi brzeskiej zwanej później, wraz z ziemią drohicką, Podlasiem⁶⁴. Główny gród ziemi brzeskiej – Brześć posiadał w swej historii doniosłe znaczenie handlowe i strategiczne, jako ważny punkt na Bugu, dający możliwość kontrolowania szlaku handlowego prypecko-bużańskiego prowadzącego z Kijowa, będącego jednocześnie drogą wojenną⁶⁵. Przede wszystkim ziemia brzeska, a zwłaszcza jej centralny gród, posiadała kluczowe znaczenie militarne z racji swego geograficznego usytuowania na pograniczu polsko-ruskim. Brześć był głównym punktem wyjścia dla najazdów litewskich na tereny rdzennie polskie, głównie Lubelszczyznę⁶⁶. Z uwagi na strategiczne znaczenie

⁶⁰ Sposób ujmowania gór przez dziejopisa J. Wyrozumski przedstawił w czasie wykładu *Góry w dziele Jana Długosza. Chorographia Regni Poloniae*, wygłoszonego na polsko-węgierskiej sesji naukowej, zatytułowanej *Wierchy. Góry w historii kultury i cywilizacji Europy Środkowo-Wschodniej*, w Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, w dniach 21–22 października 2005 r. Tekst wykładu został opublikowany w *Periodyku Kulturalnym Zwoje*, 2006 (44). www.zwoje-scrolls.com/zwoje44/text14p.htm [dostęp 27.01.2017].

⁶¹ W. Szelińska, 1980a, s. 29.

⁶² S. Alexandrowicz, 1973, s. 316.

⁶³ *Jana Długosza Roczniki*, ks. I, s. 161, p. 5; W. Szelińska, 1980a, s. 30, s. 150, p. 44.

⁶⁴ Nazwa Podlasie ukształtowała się na przełomie XV i XVI w., w oparciu o granicę wytyczoną między księstwem Litewskim a Koroną. J. Wiśniewski, 1970, s. 172–174; A. Brückner, 1927, s. 289. Zob. także: J. Tyszkiewicz, 1982, s. 3–21.

⁶⁵ D. Stańczyk, 1996, s. 209; J. Tyszkiewicz, 2003, s. 80. Zob. także: J. Tyszkiewicz, 1974, s. 147; P. Łysenko, 2007.

⁶⁶ H. Paszkiewicz, 1928, s. 242–243.

tej ziemi, stanowiła ona teren sporny między sąsiednimi władcami dążącymi do jej przejęcia. Jako obszar o zmiennej przynależności politycznej, początkowo znajdował się pod wpływami Jadźwingów, potem na przemian władców Rusi, Polski, w tym książąt mazowieckich⁶⁷. Trwała zmiana na rubieży polsko-ruskiej odcinka nadbużańskiego dokonała się z chwilą, gdy do walki o Podlasie włączyli się Litwini, w wyniku czego w 1366 r. całe Podlasie z Brześciem, Drohiczyńnem, Mielnikiem znalazło się pod panowaniem Litwy⁶⁸. Spory terytorialne między Królestwem Polskim a Litwą o tę przygraniczną ziemię, toczyły się nieustannie przez XV wiek⁶⁹.

Długoszowy „monsaltus” Kobryń, wznoszący się nad nizinym terenem ziemi brzeskiej⁷⁰, jest najniższą górą spośród wszystkich przez niego wymienionych. Przyjętym przez kronikarza kluczem w doborze obiektów nie jest jednak wysokość wzniesienia ani zamek, który wieńczy szczyt, lecz ziemia, na której owa góra się wznosi. Przynależność w przeszłości ziemi brzeskiej do Polski odegrała, jak się wydaje, decydującą rolę przy wyborze przez kronikarza Kobrynia do swego wykazu gór. Dlatego też odpowiedź na postawione przez S. Alexandrowicza pytanie należy wiązać z faktem, że wskazane przez tego autora wyżyny nie leżały w ziemiach, które Jana Długosza interesowały, i nie odpowiadały przyjętemu przez niego kluczowi. Wybór Krzemieńca, położonego w ziemi podlegającej wówczas Litwie, jest podyktowany takimi samymi przesłankami.

Długoszowa lista gór ziem ruskich wkomponowana w „descriptio montium Poloniae” nie została ułożona przypadkowo, ale według pieczołowicie dobranego klucza, w którym na plan pierwszy wysuwa się chęć zaznaczenia przez kronikarza przebiegu wschodniej granicy Królestwa Polskiego. Niewątpliwie, za równie ważne spoiwo łączące listę gór, można przyjąć założenia obronne usytuowane na szczytach wzniesień. Jan Długosz w swoich opisach konsekwentnie przesuwając granice Polski na wschód, wbrew ich rzeczywistemu przebiegowi. Ten zabieg narratorski pozwolił kronikarzowi na ukazanie polskich roszczeń terytorialnych w sporze z Litwą o ruskie ziemie. Na Wołyniu zasięg pretensji wyznacza rzeka Brzeźnica ukryta w błotach Polesia, w przypadku Podola kronikarz wprost notuje, że ziemia ta należała do Polski i wy-

⁶⁷ Na temat walk o Podlasie zob. np. H. Paszkiewicz, 1928, s. 229–246; S. Zajączkowski, 1926, s. 567–617; D. Stańczyk, 1996, s. 205–213; B. Włodarski, 1996, s. 5–18; G. Błaszczuk, 1998, s. 100–104, 130–133.

⁶⁸ H. Paszkiewicz, 1928, s. 230; Zajączkowski, 1926, s. 576–617; Idem, 1929, s. 1–7; G. Błaszczuk, 1998, s. 130–133; A. Wyrobisz, 1981, s. 178–179.

⁶⁹ A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowska, 1938, s. 185–200.

⁷⁰ D. Stańczyk, 1996, s. 205–206; J. Tyszkiewicz, 1994, s. 30–45.

znaczała granicę z Rusią. Granica z Litwą biegnie w narracji również pasem poleskich jezior, należących do Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Z przedstawionych powyżej wiadomości, dotyczących wschodnich rubieży, wyłania się geograficzny obraz piętnastowiecznej Polski. Nie jest to jednak wierne odbicie granic Królestwa Polskiego. Długoszowa Polska obejmuje nie tylko Ruś Koronną, Podole Koronne, ale także Podole Litewskie, ziemię łucką i ziemię brzeską podlegające wówczas Litwie. Wschodnie granice Królestwa wyznaczają w *Chorographii*... dopływy rzek, pasma jezior oraz szczyty wzniesień. Obszar swej ojczyzny nakreślił kronikarz jako terytorium historyczne wraz z ziemiami niegdyś do niej należącymi, a które, w jego przekonaniu, powinny znajdować się pod zwierzchnictwem Królestwa Polskiego. Powyższe przekonanie wpisuje się w żywą w XV wieku ideę *Corpus Regni Poloniae*, która, wyrażając zasadę nienaruszalności praw państwa oraz integralności jego terytorium, obejmowała wszystkie polskie ziemie etniczne i historyczne, również te, które znajdowały się poza ówczesnymi granicami Królestwa⁷¹. Wymienione ziemie ruskie, w czasach współczesnych Długoszowi, były przedmiotem sporów polsko-litewskich, w które czynnie zaangażowany był sam kronikarz. Stanowisko dziejopisarza, w kwestii przynależności spornych ziem do Korony, było zgodne z programem politycznym jego mecenasa, Zbigniewa Oleśnickiego, odgrywającego kluczową rolę w walce politycznej i ideowej w sporach o ziemię z Litwą. W sporach tych kardynał i biskup krakowski brał aktywny udział, wchodząc w skład polskiej delegacji w czasie zjazdów polsko-litewskich w Lublinie (1448)⁷², w Parczewie (1451)⁷³ oraz w Parczewie (1453)⁷⁴, w czasie których odpierał on żądania Litwinów, wygłaszając płomienne mowy, przywoływał historyczne argumenty na rzecz przynależności spornych ziem do Polski⁷⁵. W Długoszowych opisach granica polsko-litewska, przebiegająca przez wschodnie ziemie Królestwa Polskiego, posiada przede wszystkim znaczenie polityczne. Stała się ona w narracji wyznacznikiem zwierzchnictwa państwa polskiego nad ziemiami ruskimi. Kronikarz podkreślił funkcję obronną ruskich ziem usytuowanych na tym pograniczu, tym samym ten obszar nie jawi

⁷¹ K. Baczkowski, 2012, s. 16–17; J. Dąbrowski, 1956; K. Grzybowski, 1957, s. 307–313; J. Krzyżaniakowa, 1975, s. 63–87; Eadem, 1985, s. 77. Zob. także: U. Borkowska, 1983, s. 70–73.

⁷² *Joannis Dlugossii Annales*, lib. XII (1448), s. 60–64.

⁷³ Ibidem, (1451), s. 116.

⁷⁴ Ibidem, (1453), s. 157–159.

⁷⁵ W czasie zjazdu w Parczewie w 1451 r., Zbigniew Oleśnicki na dowód wytaczanym przeciwko Litwinom argumentom zaprezentował oryginał aktu unii grodzieńskiej („Monstrantur deinde et exhibentur litere fidei responsioni et sermoni presenti facientes”). *Joannis Dlugossii Annales*, lib. XII (1451), s. 116. Zob. G. Błaszczak, 2007, s. 826.

się jako pomost, który pozwala na przenikanie się różnorodnych kontaktów, ale miejsce występowania antagonizmów. Analizując wnikliwie kronikarskie przekazy, zawarte w *Chorographii*, można zauważyć, że granica polsko-ruska nie została przez kronikarza uwypuklona, a wręcz uległa zatarciu. Jej słabą czytelność należy wiązać z faktem, że w czasach Jana Długosza, dawna piastowska granica nie miała znaczenia linii podziału politycznego, lecz charakter granicy wewnętrznej rozdzielającej Polskę i Ruś w obrębie jednego organizmu państwowego. Rozległe terytorialnie ziemie ruskie⁷⁶, włączone w XIV w. do Korony, przez dziesiątki lat podlegały polskim wpływom osadniczym, kulturalnym, prawnym i religijnym. Konsekwencją trwania dawnej polsko-ruskiej granicy jest istnienie obszaru pogranicza, strefy wspólnego kontaktu na różnych płaszczyznach: handlowej, społecznej, kulturowej. Jednocześnie transparentność tej linii granicznej w narracji sugeruje jej otwartość, rysuje się ona jako strefa kontaktu i przenikania wzajemnych wpływów. Niezwykle istotną rolę odgrywa fakt, że ta prymarna granica, biegnąca przez Słavię, dzieliła dwa słowiańskie narody.

Pogranicze polsko-ruskie zostało ukazane w Długoszowej narracji jako obszar stykowy obu narodów, strefa wzajemnych kontaktów handlowych. Wiadomości dotyczące kontaktów handlowych, jakie Polska utrzymywała z sąsiednimi krajami, znajdujemy w opisie sławniejszych miast i miasteczek Królestwa Polskiego i ziem jemu podległych⁷⁷. Za główne ośrodki handlu w Królestwie Polskim uznał Długosz dwa miasta usytuowane na pograniczu polsko-ruskim, mianowicie Kraków i Lwów. Opiewając wspaniałość Krakowa, docenił kronikarz szczególnie jego dogodne położenie handlowe, zaznaczając, że miasto jest równomiernie oddalone od wszystkich sąsiednich krain⁷⁸. Dopełnił tę wiadomość Długosz, notując, że Kraków z racji swego położenia utrzymuje kontakty handlowe z sąsiednimi krainami, z których to sprowadza i przesyła dalej towary przeróżnych wyrobów⁷⁹. Za drugi, ważny ośrodek handlu, uznał Lwów, zasługujący w jego oczach na miano trzeciego stołecznego miasta Polski, obok Krakowa i Gniezna⁸⁰. Podkreślił, że miasto prowadzi zyskowny handel, posiada także dwa zamki. Znaczenie ruskiego miasta obniża w oczach kronikarza brak spławnej rzeki, która ówczesnie obok dostępu do morza stanowiła podstawę

⁷⁶ Zob. A. Janeczek, 2000, s. 37, p. 1.

⁷⁷ Opis zamieszczony został w *Dziejach bajecznych* jednak, jak zauważyła W. Szelińska, ten wątek miał pierwotnie stanowić część *Chorografii*, a później został przez kronikarza włączony do *Annales*, zob. W. Szelińska, 1980b, s. 224–228.

⁷⁸ *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 109–110.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 110.

⁸⁰ Na temat hierarchii miast w wizji Jana Długosza zob. Cz. Deptuła, 2006, s. 649–672; U. Borkowska, 1983, s. 72–74. Ostatnio zagadnienie przedstawił T. Graff, 2016, s. 253–267.

handlu⁸¹. Drugim ruskim miastem pogranicza, obok Lwowa, którego funkcję gospodarczą docenił kronikarz, jest Kamieniec Podolski. Z zachwytem opiewał jego położenie, podkreślał, iż jest to miasto bogate w miód, воск i bydło⁸².

W Długoszowych opisach rozszaniach w treści *Chorographii*... znajdujemy także istotne wiadomości z zakresu gospodarki rolnej ziem wschodniego pogranicza. W jednym z fragmentów, mówiącym o założeniu Rusi, docenił kronikarz niezwykle żyzne gleby Podola⁸³. Urodzajnymi glebami może poszczycić się także wołyński Łuck⁸⁴. Jak zauważył Jan Tyszkiewicz, środowisko geograficzne jawi się Długoszowi, jako czynnik rozwoju miast pod różnymi względami: odległości i komunikacji, położenia w żyznej okolicy, zasobnej w kopaliny i surowce czy w miejscu z natury obronnym⁸⁵.

Przestrzeń pogranicza polsko-ruskiego w *Chorographii*... ma także wymiar militarny. Odnajdujemy w narracji passus wkomponowany w wątek poświęcony opisowi rzeki Bug, która, jak zaznaczył kronikarz, „Ruthenis omnibus abominabilis est”⁸⁶. Jan Długosz, zapowiadając przyszłe wydarzenia, szeroko opisane w księdze drugiej, przywołał w opisie tej rzeki echo sławnego zwycięstwa Bolesława Chrobrego odniesionego nad Rusinami w bitwie nad Bugiem⁸⁷.

Nie brakuje w *Chorografii*... przekazów, w których kanonik krakowski akcentuje słowiańską bliskość pogranicznych narodów. Znajdujemy na kartach tego dzieła passusy mówiące o wspólnym słowiańskim pochodzeniu Polaków i Rusinów. W wątku poświęconym znaczniejszym jeziorom Polski zanotował kronikarz, że wspólny jest Polakom i Rusinom sposób mówienia⁸⁸. Znamienne jest określenie przez dziejopisa Polski mianem Sarmacji Europejskiej, aby

⁸¹ W opisie Wisły kronikarz (*Annales*, lib. I, s. 88) podkreślił, że wiele towarów „quibus portus Anglicani et Flandrenses perstrepunt” wywozi się z ziem polskich tą rzeką.

⁸² *Joannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 111. Opis Kamieńca zwrócił uwagę niektórych badaczy, którzy wysunęli przypuszczenie, że tak emocjonalny opis tego miasta mógł wyjść tylko spod pióra naocznego obserwatora. Zob. Cz. Deptuła, 2006, s. 672; F. Kiryk, 2000, s. 202–206.

⁸³ „adeo argo perhibetur ferax, ut cum semel sata frumenta sint, recidivis subinde seminibus segetem novantibus, altere messes sine sacione proveniant”. *Joannis Dlugossii Annales*, lib. II, s. 121. Zob. także: *Joannis Dlugossii Annales*, lib. XII (1448), s. 62.

⁸⁴ *Joannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 112.

⁸⁵ J. Tyszkiewicz, 2003, s. 184.

⁸⁶ *Joannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 84.

⁸⁷ „nam ad fluenta eius a Polonis et primo a rege eorum Magno Boleslao vires eorum universe attrite sunt; et urbis eorum atque metropolis Kyow, in eam usque diem ostendens vestigia, cedes et conquisicio; his rigatur fluminibus”. *Ibidem*, s. 84

⁸⁸ *Ibidem*, s. 91.

nieco niżej uściślić, że „tam Rutheni, quam Poloni Sarmate nominantur”⁸⁹. Bliskość obu narodów odgrywała dla Długosza ogromną rolę⁹⁰. Dla ukazania wspólnego słowiańskiego pochodzenia Polaków i Rusinów, kanonik krakowski sięgnął po mit etnogenetyczny, dokonując jednak zasadniczych zmian w jego treści. Mityczna przeszłość słowiańska nie służy u Długosza jedynie jako dowód wspólnego pochodzenia. Kronikarz zmienił treść mitu o wspólnym pochodzeniu trzech braci Lecha, Czecha i Rusa, w wariacie zanotowanym przez autora *Kroniki Wielkopolskiej*⁹¹. W Długoszowym przekazie Rus jest jednym z potomków Lecha. Wyjaśniając pochodzenie Rusi, dziejopis zanotował, że przyjęła ona nazwę „ab unonepotum Lech, qui Russz vocabatur”⁹². Kronikarz wraca co prawda do wersji mitu o pochodzeniu w wersji zanotowanej przez autora *Kroniki Wielkopolskiej*, jednak wydaje się, że tylko po to, aby zakwestionować jej prawdziwość⁹³. W micie o pochodzeniu wyraźnie została zaakcentowana idea starszeństwa Lecha, która jest jednocześnie wyznacznikiem jego pozycji. Z racji starszeństwa sprawuje on zwierzchnictwo nad Rusią⁹⁴. Wywodząc Rusinów od Polaków, Długosz wyjaśniał genealogiczne pokrewieństwo z ruskim ludem. Kronikarz przyznał Rusowi niższy szczebel na drabinie genealogicznej, tłumacząc tym samym miejsce Rusinów w jego wizji wspólnego państwa. W micie etnogenetycznym wyraźnie zostało zaakcentowane starszeństwo Lecha, wyższość Polaków nad innymi narodami i sławne pochodzenie ludu Lechitów. Dla Długoszowych Rusinów fakt pochodzenia od szczepu Lecha jest powodem do dumy⁹⁵.

Podsumowując, w Długoszowej *Chorographia Regni Poloniae* możemy odnaleźć dwa obrazy wschodnich granic Polski. Pierwszy z nich kronikarz zamieścił w opisach władztwa legendarnego Lecha. Opowiadając o mitycznej przeszłości polskiej państwowości, Jan Długosz ukazał Ruś jako odwieczną część państwa polskiego, określił ją mianem „regio orientalis”. Zastosowany przez kronikarza zabieg narratorski miał, być może, posłużyć w szerszej perspektywie do osiągnięcia celu, jakim było zaszczepienie przekonania wśród przyszłych czytelników swego dzieła, że Ruś od zawsze należała do Królestwa Polskiego, z czego wynika jego prawo do zwierzchnictwa nad tą ziemią w przy-

⁸⁹ Ibidem, s. 89. Zob. także: T. Ulewicz, 1950, s. 64, Idem, 2006, s. 35–51, 170–177.

⁹⁰ J. Kłoczowski, 1973, s. 10–59.

⁹¹ *Cronica Poloniae Maioris*, 1970, s. 4–8. A. Semkowicz, zwrócił uwagę na podobieństwo, jakie wykazuje mit w ujęciu Długosza do przedstawienia Eneasza Sylwiusza Piccolominiego (A. Semkowicz, 1887, s. 67–68). Zob. także: N.I. Šaveleva, 2004, s. 55.

⁹² *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 87.

⁹³ Ibidem, s. 89–90.

⁹⁴ Ibidem, s. 87.

⁹⁵ Ibidem, s. 89.

szłości. Tym samym, Jan Długosz w zawołowany sposób usprawiedliwiał na kartach swego geograficznego dzieła polską ekspansję na Ruś w następnych wiekach. Długoszowa wizja granic sarmackiego państwa Lecha doskonale koresponduje z przedstawioną przez niego wersją mitu entogenetycznego. Mityczna przeszłość słowiańska nie służy Długoszowi jedynie jako dowód wspólnego pochodzenia. Wyjaśniając genealogiczne pokrewieństwo z ruskim ludem, kronikarz ukazał miejsce, jakie przyznał Rusinom w swej wizji wspólnego państwa. W narracji granica polsko-ruska, dzieląca obydwa słowiańskie narody, uległa zatarciu. Jej słabą czytelność należy wiązać z faktem, że w czasach współczesnych Długoszowi dawna piastowska granica nie miała charakteru linii podziału politycznego. W jego narracji pogranicze polsko-ruskie zostało ukazane jako obszar styku obu narodów, teren wzajemnych kontaktów handlowych. Kronikarz zaznaczył także wymiar militarny pogranicza, przywołując w narracji echo sławnego zwycięstwa Bolesława Chrobrego odniesionego nad Rusinami w bitwie nad Bugiem.

Najbardziej czytelną linią graniczną w *Chorographii...* jest granica polsko-litewska. Z geograficznych wiadomości wylania się obraz zasięgu terytorialnego piętnastowiecznej Korony na wschodzie, będący dalekim od rzeczywistego przebiegu tej granicy. Jan Długosz nakreślił obszar Polski jako terytorium historyczne, obejmujące Podole Litewskie, ziemię łucką oraz ziemię brzeską, które wówczas znajdowały się pod zwierzchnictwem Litwy. Dopływy rzek, pasma jezior oraz szczyty wzniesień wyznaczają zasięg roszczeń terytorialnych w polsko-litewskich sporach o ziemię. Na Wołyniu zasięg polskich pretensji wyznacza niewielka rzeka Brzeźnica przepływająca przez Polesie. W przypadku Podola kronikarz wprost notuje, iż ziemia ta należała do Polski i wyznaczała granicę z Rusią. Na Podlasiu granica biegnie pasmem poleskich jezior. Ziemie te, w czasach współczesnych Długoszowi, były przedmiotem ostrych sporów polsko-litewskich, w które czynnie zaangażowany był sam kronikarz oraz jego protektor Zbigniew Oleśnicki. W literaturze przedmiotu od dawna podkreśla się ogromny wpływ tego hierarchy i męża stanu na autora *Roczników*⁹⁶. Już dziewiętnastowieczni biografowie Jana Długosza zwrócili uwagę w swych monografiach, że znajomość programu politycznego Oleśnickiego jest niezbędna do oceny kronikarza jako historyka⁹⁷. Istotne znaczenie w tym kontekście ma kwestia, czy w geograficznym dziele piętnastowiecznego kronikarza mamy do czynienia z autorską myślą polityczną samego Jana Długosza czy Zbigniewa Oleśnickiego, którą wyraził jego sekretarz. Geograficzne dzieło, w swym zamyśle odrębne od *Annales...*,

⁹⁶ Zob. np. M. Koczerska, 1983, s. 53–63; J. Krzyżaniakowa, 1980, s. 31–44; J. Nikodem, 1997, s. 73–121; Z. Górczak, 1999.

⁹⁷ M. Bobrzyński, S. Smolka, 1893, s. 170.

stało się narzędziem politycznym Długosza. Dzięki niemu mógł realizować cel ideologiczny, którym, jak się wydaje, było ukazanie polskiego stanu posiadania. Kronikarz, służąc ojczyźnie piórem, nakreślił na kartach swego dzieła maksymalistyczny program terytorialny, ukazując go współczesnym i zachowując dla potomnych. Najgłębiej zakorzenione u Jana Długosza jest przekonanie, że historia, której pochwałę wyraził na kartach *Listu dedykacyjnego*, służy ojczyźnie⁹⁸. *Caritas patriae*, której granice opisywał w *Chorographii...*, to dla Długosza jeden z motywów, które skłoniły go do podjęcia trudu pracy nad spisaniem *Historii*⁹⁹. Ku chwale ojczyzny, z inicjatywy swego mecenasa Zbigniewa Oleśnickiego połączył kronikarz dzieje dawne z obecnymi¹⁰⁰. Aby móc pełniej ukazać świetną historię innych narodów zaczął się Długosz uczyć języka ruskiego, mając już siwą głowę¹⁰¹. Stosunek kronikarza do ruskich ziem wynikał z jego koncepcji państwa. Za główną oś, wokół której dziejopis zbudował narrację, można uznać ideę *Corpus Regni Poloniae*, rozumianą jako *Regnum Poloniae et omnes terras subiectis*¹⁰². W granicach w ten sposób rozumianego państwa powinna, w przekonaniu Jana Długosza, znajdować się Ruś Litewska, która mocą aktów unii polsko-litewskich zawartych za czasów Władysława Jagiełły, została oddana na własność Królestwu Polskiemu i do niego na wieczne czasy wcielona¹⁰³.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Biblioteka XX Czartoryskich, rkps 1306.

Źródła drukowane

Akta unii Polski z Litwą 1385–1791, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932.

Cronica Poloniae Maioris, ed. B. Kürbis, [w:] MPH. NS, T. 8, Warszawa 1970.

Jana Długosza *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. I–II, tłum. S. Gawęda, Z. Jabłoński, A. Jochelson, J. Radziszewska, K. Stachowska, A. Strzelecka, Warszawa 1961.

Ioannis Dlugossii, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. I–II, Varsaviae 1964.

Ioannis Dlugossii, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. III–IV, Varsaviae 1970.

⁹⁸ Historiograficzne poglądy kronikarza przedstawiła U. Borkowska, 1980, s. 45–82.

⁹⁹ *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. I, s. 61.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 61.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 62.

¹⁰² J. Krzyżaniakowa, 1980, s. 77.

¹⁰³ *Ioannis Dlugossii Annales*, lib. XII, (1448), s. 62–63; *Ibidem*, (1451), s. 116.

- Ioannis Dlugossii, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. XII, Cracoviae 2003.
- Mathias de Miechow, *Chronica Polonorum*, wyd. H. Wietor, Kraków 1521, Biblioteka Jagiellońska, Cim. 8024.
- Magistri Vincenti dicti Kadłubek, *Chronica Polonorum*, ed. Plezia M. [w:] MPH. NS, T. 11, Kraków 1994.
- Poviest' vriemennykh let*, t. 1., ed. D.C. Lihačev, Moskwa – Leningrad 1950.

Opracowania

- Alexandrowicz S., 1973, *Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego w „Chorografii” Jana Długosza*, [w:] *Studia z dziejów geografii i kartografii*, red. J. Babicz, Wrocław.
- Babiński G., 1994, *Pogranicze etniczne, pogranicze kulturowe, peryferie. Szkic wstępny problematyki*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, 4, s. 5–28.
- Baczkowski K., 2012, *Specyfika rozwoju Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1386–1526*, [w:] *Polska i jej sąsiedzi za Jagiellonów*, red. M. Starzyński, Kraków, s. 1–25.
- Barwiński M., 2002, *Pogranicze w ujęciu geograficzno-socjologicznym – zarys problematyki*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 4, s. 11–23.
- Błaszczak G., 1998, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań.
- Idem, 2007, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, t. 2: *Od Krewa do Lublina*, Poznań.
- Idem, 2012, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, Poznań.
- Bobrzyński M., Smolka S., 1893, *Jan Długosz. Jego życie i stanowisko w piśmiennictwie*, Kraków.
- Borkowska U., 1980, *Historiograficzne poglądy Jana Długosza*, [w:] *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, cz. 2, „Prace Historyczne”, 76, s. 45–82.
- Eadem, 1983, *Treści ideowe w dziełach Jana Długosza. Kościół i świat poza Kościołem*, Lublin.
- Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Bujak F., 1925, *Długosz jako geograf*, [w:] *Studia geograficzno-historyczne*, red. F. Bujak, Warszawa, s. 91–105.
- Chlebowczyk J., 1975, *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX wieku)*, Warszawa.
- Dąbrowski J., 1956, *Korona Królestwa Polskiego w XIV w. Studium z dziejów polskiej monarchii stanowej*, Wrocław – Kraków.
- Deptuła Cz., 2006, *Ksiądz kanonik Jana Długosza osobliwe spojrzenie na miasta Regni Poloniae*, [w:] *Ecclesia – kultura – potestas. Studia dziejów kultury i społeczeństwa. Księga ofiarowana siostrze profesor Urszuli Borkowskiej OSU*, red. P. Kras, A. Januszek, A. Nalewajek, W. Polak, Kraków, s. 649–672.
- Eberhardt P., 2004, *Koncepcja granicy między cywilizacją zachodniego chrześcijaństwa a bizantyjską na kontynencie europejskim*, „Przegląd Geograficzny”, 76(2), s. 169–187.
- Gajewski J., Gurba J., 1977, *Czermno Kolonia stan. I, gm. Tyszowce, woj. zamojskie*, „Informator Archeologiczny: badania”, Warszawa, s. 182–184.
- Gieysztor A., 1954, *Polskie badania w Grodach Czerwieńskich w latach 1952 i 1953*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego”, 3(1–6), s. 144–153.

- Idem, 1998, *Obraz Rusi w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Kul'turnye svâzi Rossii i Polši XI–XX vv. Związki kulturalne między Polską a Rosją XI–XX w.*, red. Â.N. Šapov, S.M. Fał'kovič, N.I. Šaveleva [Komissiâ Istorikov Rossii i Polši Rossijskoj Akademii Nauk i Pol'skoj Akademii Nauk], Moskwa, s. 9–26.
- Gloger Z., 1900, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków.
- Górczak Z., 1999, *Podstawy gospodarcze działalności Zbigniewa Oleśnickiego, biskupa krakowskiego*, Kraków.
- Graff T. 2016, *Hierarchia miast w „Chorografii”*, [w:] *Klasztory, miasta, zamki w życiu i twórczości Jana Długosza*, red. J. Rajman, D. Żurek, Kraków, s. 253–267.
- Grzybowski K., 1957, *Corona Regni a Corona Regni Poloniae*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 9, s. 307–313.
- Gurba J., 1981, *Problematyka Grodów Czerwieńskich*, „Rocznik Tomaszowski”, 1, s. 11–15.
- Gurba J., Kutylowski A., 1976, *Czermno gm. Tyszowce, woj. zamojskie*, „Informator Archeologiczny: badania”, Warszawa, s. 82.
- Halecki O., 1915, *Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków.
- Jabłonowski A., 1880, *Podole u schyłku wieku XV*, „Atheneum”, 2, s. 526–545; 3, s. 87–105, 328–351.
- Jakowenko N., 2011, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa.
- Janeczek A., 2000, *Między sobą. Polacy i Rusini na wspólnym pograniczu w XIV i XV w.*, [w:] *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, Lublin, s. 37–55.
- Kiryk F., 2000, *Miasto trzech nacji. Ze studiów nad dziejami późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Cursus mille annorum. Prace ofiarowane Profesorowi Eugeniuszowi Wiśniowskiemu*, „Roczniki Humanistyczne”, 48(2), s. 205–221.
- Idem, 2000, *Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, red. F. Kiryk, Kraków, s. 67–109.
- Kłoczowski J., 1973, *Polacy a cudzoziemcy w XV wieku*, [w:] *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, red. Z. Stefanowska, Warszawa, s. 10–59.
- Koczerska M., 1983, *Długosz jako sekretarz Zbigniewa Oleśnickiego*, [w:] *Jan Długosz w pięćsetną rocznicę śmierci. Materiały z sesji (Sandomierz, 24–25 maja 1980 r.)*, red. F. Kiryk, Olsztyn, s. 53–63.
- Korduba M., 1925, *Zahidne pohranyče Halyc'koi derżawy miż Karpatamy ta dolišnym Sjanom*, „Zapysky Naukovoho Towarystwa im. Ševčenko”, t. 138–142, s. 159–245.
- Kornaus J., 1925, *Jan Długosz, geograf polski XV wieku*, „Prace Geograficzne”, 5, s. 81–126.
- Koter M., 1995, *Ludność pogranicza – próba klasyfikacji genetycznej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica”, 20, s. 239–246.
- Kotljars N.F., 1985, *Formirovanie territorii i vzniknovenie gorodov Galicko-Volynskoj Rusi v IX–XIII vv.*, Kiev.
- Krzyżaniakowa J., 1975, *Regnum Poloniae w XIV wieku. Perspektywy badań, Sztuka i ideologia XIV wieku*, Warszawa, s. 63–87.
- Eadem, 1980, *Otoczenie intelektualne Jana Długosza*, [w:] *Jan Długosz w pięćsetną rocznicę śmierci. Materiały z sesji (Sandomierz, 24–25 maja 1980 r.)*, red. F. Kiryk, Olsztyn, s. 31–44.

- Eadem, 1985, *Pojęcie państwa i narodu w „Rocznikach” Jana Długosza*, [w:] *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, cz. 2, „Prace Historyczne”, 76, s. 73–82.
- Kuczyński S. M., 1962, *Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed 980r.)*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia: Organizacja polityczna*, t. 1, red. K. Tymieniecki, Poznań, s. 233–252.
- Kurtyka J., 2011, *Podole w czasach Jagiellońskich. Studia i materiały*, oprac. M. Wilamowski, przedmowa P. Kurtyka, Kraków.
- Kuśnierz J., 2009, *Znaleziska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim*, [w:] *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, red. E. Banasiewicz-Sykuła, Lublin, s. 139–166.
- Labuda G., 1996, *Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. M. Parczewski, Rzeszów, s. 9–17.
- Idem, 1988, *Polska, Czechy i Ruś w kraju Łędzian w drugiej połowie X wieku*, „Rocznik Przemyski”, 25/26, s. 275–294.
- Idem, 2012, *Polska, Czechy, Ruś i kraj Łędzian w drugiej połowie X wieku*, [w:] Idem, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 2, Poznań, s. 109–137.
- Lehr-Spławiński T., 1959, *Łędzice – Łędzianie – Lachowie*, [w:] *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań, s. 195–209.
- Leontowicz F.I., 1894, *Očerki iz istorii litowsko-russkogo prava. Obrazowanije territorii Litowskogo gosudarstwa*, Sankt Peterburg.
- Lewicki A., 1892, *Powstanie Świdrygiełły*, Kraków.
- Ljubavskij M., 1892, *Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-russkogo gosudarstva ko vremeni izdanija I litovskago statuta*, Moskwa.
- Łowmiański H., 1931–1932, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1–2, Wilno.
- Idem, 1954, *Łędzianie*, „Slavia Antiqua”, 4, s. 97–116.
- Idem, 1960, *Studia nad wczesną Słowiańszczyzną*, „Kwartalnik Historyczny”, 67(3), s. 747–757.
- Idem, 1967, *Łędzianie*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 3, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 52–53.
- Idem, 1973, *Początki Polski*, t. 5, Warszawa.
- Łysenko P., 2007, *Odkrycie Berest’ja*, Minsk.
- Makarski W., 1996, *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin.
- Modelski T.E., 1925, *Sprawa pogranicza polsko-ruskiego w badaniach ruskich*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia, Lwów*, t. 1: *Referaty, Sekcja II*, s. 1–12.
- Nalepa J., 1996, *Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łędzianie*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. M. Parczewski, Rzeszów, s. 47–64.
- Nasonov A.N., 1951, „Russkaja zemlja”: obrazowanie territorii drevnerusskogo gosudarstva. *Istoriko-geografičeskoe issledovanie*, Moskwa.

- Natanson-Leski J., 1922, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej, cz. 1: Granica moskiewska w epoce jagiellońskiej*, Lwów.
- Idem, 1930, *Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Idem, 1964, *Rozwój terytorialny Polski do 1572 r.*, Warszawa.
- Nikodem J., 1997, *Zbigniew Oleśnicki w dziełach Jana Długosza*, „Nasza Przeszłość”, 87, s. 73–121.
- Ochmański J., 1981, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań.
- Parczewski M., 1991, *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni*, Kraków.
- Idem, (red.), 1996, *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, Rzeszów.
- Paszkiewicz H., 1928, *Dzieje Podlasia w XIV wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 42(2), s. 229–246.
- Idem, 1998, *Powstanie narodu ruskiego*, Kraków.
- Persowski F., 1962, *Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X–XI wieku*, Wrocław.
- Pietkiewicz K., 1995, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI w.*, Poznań.
- Pol W., 1877, *Zasługi Długosza pod względem geografii*, [w:] *Dzieła prozą Wincentego Pola*, t. 6, Lwów, s. 173–216.
- Poppe A., 1958, *Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, 4, s. 227–300.
- Rajewski Z., 1956, *Sprawozdanie z badań na Grodach Czerwieńskich w 1954 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 2, s. 49–53.
- Rhode G., 1995, *Die Ostgrenze Polens: Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung, Bd.1. Im Mittelalter bis zum Jahre 1401*, Cologne – Graz.
- Rospond S., 1973, *O stosunkach językowych polsko-ruskich w świetle onomastyki*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, 9, s. 5–30.
- Šabul'do F.M., 1987, *Zemli jugo – zapadnoj Rusi v sostave Velikogo Knjažestwa Litovskogo*, Kiev.
- Sadowski A., 1992, *Pogranicze. Studia Społeczne. Zarys problematyki*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, 1, s. 5–7.
- Šaveleva N.I., 2004, *Drevnââ Rus' v „Polskoj Istorii” Āna Dluġoša (knigi I–VI). Tekst, pierewod, komentarij*, red. A.V. Nazarenko, Moskva.
- Semkowicz A., 1887, *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do roku 1384)*, Kraków.
- Semkowicz W., 1925, *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, „Kwartalnik Historyczny”, 39(2), s. 258–314.
- Semkowicz-Zarębina W., 1961, *Przedmowa*, [w:] *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*, 1961, ks. 1–2, tłum. S. Gawęda, Z. Jabłoński, A. Jochelson, J. Radziszewska, K. Stachowska, A. Strzelecka, Warszawa, s. 9–60.
- Sochacka A., 1993, *Jan z Czyżowa namiestnik Władysława Warneńczyka. Kariera rodziny Półków w średniowieczu*, Lublin.
- Šolkovič S., 1885, *O granicach Pol'skoj Korony i VK Litovsko-Russkago*, [w:] *Pamjatniki russkoj stariny v zapadnych gubernijach*, Sankt Peterburg, s. 7–80.

- Stańczyk D., 1996, *Pogranicze polsko-ruskie odcinka nadbużańskiego w świetle źródeł ruskich XII–XIV wieku i w historiografii*, [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. M. Parczewski, Rzeszów, s. 205–213.
- Szelińska W., 1980a, *Chorographia Regni Poloniae Jana Długosza*, Kraków.
- Eadem, 1980b, *Jan Długosz i opis Małopolski w jego „Chorographia Regni Poloniae”*, [w:] *Długossiana. Studia Historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, „Prace Historyczne”, 65, s. 224–228.
- Eadem, 1983, *Chorographia Regni Poloniae Jana Długosza. Problem autopsji autora*, [w:] *Jan Długosz. W pięćsetną rocznicę śmierci, Materiały z sesji (Sandomierz, 24–25 maja 1980 r.)*, red. F. Kiryk, Olsztyn, s. 141–151.
- Eadem, 1984, *Jan Długosz storico primo geografo Polacco*, [Accademia Polaccadelle Scienze. Biblioteca e Centro di studi a Roma. Conferenze 88], Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Tyszkiewicz J., 1974, *Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu. Historia pogranicza nad górną Narwią do poł. XIII w.*, Warszawa.
- Idem, 1982, *Podlasie. Kształtowanie się nazwy i terytorium do końca XIX w.*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego”, 3, s. 3–21.
- Idem, 1994, *Środowisko geograficzne w pradziejach i średniowieczu*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa, s. 30–45.
- Idem, 2003, *Geografia historyczna Polski w Średniowieczu. Zbiór studiów*, Warszawa.
- Ulewicz T., 1950, *Z zagadnień słowiańskich XV i XVI wieku: Sarmacja i Sarmaci*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, 60(2), s. 63–66.
- Idem, 2006, *Zagadnienie sarmatyzmu w kulturze i literaturze polskiej*, red. W. Walecki, Kraków.
- Wilkiewicz-Wawrzyńczyk A., 1938, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, [w:] *Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego*, t. 1, Wilno, s. 91–201.
- Wiśniewski J., 1970, *Podlasie*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich 4*, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 172–174.
- Włodarski B., 1996, *Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego*, „Kwartalnik Historyczny”, 76(1), s. 5–18.
- Wołoszyn M., 2007, *Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza*, [w:] *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: Pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*, red. M. Dębiec, M. Wołoszyn, Rzeszów, s. 177–206.
- Wyrozumski J., 2006, *Góry w dziele Jana Długosza. Chorographia Regni Poloniae*, „Periodyk Kulturalny Zwoje”, 44. www.zwoje-scrolls.com/zwoje44/text14p.htm [dostęp 27.01.2017].
- Zajączkowski S., 1926, *Przymierze polsko-litewskie 1325 roku*, „Kwartalnik Historyczny”, 40(2), s. 567–617.
- Idem, 1929, *W sprawie zajęcia Podlasia przez Giedyminą*, „Ateneum Wileńskie”, 6(1–2), s. 1–7.
- Zarębski I., 1973, *Chorographia Regni Poloniae Jana Długosza a Giovanni Boccaccio*, „Studia Źródłoznawcze”, 18, s. 181–188.